

Лавринович Лілія Богданівна – доцент кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки

Дон Жуан у драматичній творчості Лесі Українки та Ніколая Гумільова

Роботу виконано на кафедрі теорії літератури та зарубіжної літератури ВНУ імені Лесі Українки

У статті у порівняльному аспекті аналізується образ Дон Жуана у драмі Лесі Українки «Камінний господар» та одноактній п'єсі Н. Гумільова «Дон Жуан в Єгипті». Створені в один час, драматичні твори, проте, мають більше відмінного на генологічному, сюжетно-композиційному, нарративному, образному, хронотопічному та інших рівнях літературознавчого аналізу. Спільним для обох інтерпретацій образу Дон Жуана є пафос індивідуалізму, за яким зрада своїй особистості веде до поразки.

Ключові слова: традиційний сюжет, вічний образ, світовий тип, інтерпретація, Дон Жуан.

Лавринович Л.Б. Дон Жуан в драматическом творчестве Леси Украинки и Николая Гумилёва

В статье в сравнительном аспекте анализируется образ Дон Жуана в драме Леси Украинки «Каменный хозяин» и одноактной пьесе Н. Гумилёва «Дон Жуан в Египте». Созданные в одно время, драматические произведения, однако, имеют больше отличного на генологическом, сюжетно-композиционном, нарративном, образном, хронотопическом и других уровнях литературоведческого анализа. Общим для обеих интерпретаций образа Дон Жуана есть пафос индивидуализма, согласно которому предательство своей личности ведет к поражению.

Ключевые слова: традиционный сюжет, вечный образ, мировой тип, интерпретация, Дон Жуан.

Lavrynovych L.B. Don Juan in dramatic creation of Lesya Ukrainka and Nikolay Gumiljov

In this article is analyzed the type of Don Juan in comparative aspect in Lesya Ukrainka's drama «Stone Lord» and Nikolay Gumiljov's curtain-raiser play «Don Juan in Egypt». This dramatic creations were created in the same time, but they have more differences in genological, meaningful-compositional, narrative, figurative, chronotopic and other levels of literary analysis. Both interpretations of type of Don Juan have joint pervour of individualism. It means that treason leads up to the defeat.

Key words: traditional plot, everlasting image, world type, interpretation, Don Juan.

Образ Дон Жуана на тлі українського та загальноєвропейського культурного процесу неодноразово ставав об'єктом літературознавчих досліджень. Контекстуальний аналіз «Камінного господаря» Лесі Українки у цьому сенсі – найбагатіший матеріал для виявлення асоціативних збігів та контрастів; як і будь-який інший контекстуальний аналіз, він формує експериментальне поле відношень та сферу пізнавальних випробувань предмета [1, 116].

Протягом останніх років тема активно обговорювалася в українському

літературознавстві. Про це свідчить велика кількість різножанрових праць: навчальний посібник А. Є. Нямцу, де автор характеризує загальні тенденції переосмислення образу знаменитого перелюбника, головним чином, у версіях другої половини XIX і XX ст.; дисертаційні дослідження Тетяни Івашиної «Закономірності еволюції образу Дон Жуана в європейській літературі XVII – XX ст.» та Аліси Кузьманенко «“Вічний” сюжет про Дон Жуана в індивідуально-авторських інтерпретаціях Дж. Байрона, О. Пушкіна, Лесі Українки»; книги «Дон Жуан у світовому контексті», де зібрані найвідоміші у світовій літературі версії легенди про спокусника, бунтаря і вільнодумця Дон Жуана та статті українських літературознавців, що аналізують особливості інтерпретації донжуанівського мотиву в різних класичних текстах; розділи в монографічних дослідженнях Р. Кухаря, А. Криловця, цілий ряд досліджень інших авторів (Я. Розумного, О. Рисака, М. В. Шевчук, О. Б. Новобранець, М. А. Ярош, Д. Новохатського, О. Кузьми та ін.)*.

Проте аналіз цих та інших робіт свідчить про певні лакуни у вивченні

* Див.: Нямцу А. Е. Легенда о Дон Жуане в мировой литературе : Учебное пособие / А. Е. Нямцу. – Черновцы: «Рута», 1998. – 84 с.; Івашина Т.М. Закономірності еволюції образу Дон Жуана в європейській літературі XVI – XX ст. : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.05 / Т.М. Івашина; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. – Т., 2002. – 18 с.; Кузьманенко А.В. «Вічний» сюжет про Дон Жуана в індивідуально-авторських інтерпретаціях Дж. Байрона, О. Пушкіна, Лесі Українки. Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 / НАН України. – К., 2007. – 22 с.; Дон Жуан у світовому контексті : [Збірник] / Упор. В. А. Агеева. – К. : Факт, 2002. – 448 с. – (Літературний проект «Текст+контекст». Знакові літ. доробки та навколо них); Кухар Р. В. До джерел драматургії Лесі Українки : Монографія / Р. В. Кухар. – Ніжин, 2000. – 268 с.; Криловець А. Українська література перших десятиріч XX століття : Філософські проблеми / А. Криловець. – Тернопіль : Богдан, 2005. – 256 с.; Розумний Я. Українськість Дон Жуана в «Камінному господарі» / Я. Розумний // Дивослово. – 1995. – №2. – С. 22 – 24; Рисак О. У дзеркалі Дон Жуана (Мандрівний сюжет у по трактуванні Д.-Г. Байрона, О. С. Пушкіна та Лесі Українки) / О.Рисак // Укр. мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колежіумах. – 2000. – №2. – С. 57 – 61; Шевчук М. В. Модифікація «вічного» сюжету про Дон Жуана у «Камінному господарі» Лесі Українки / М. В. Шевчук // Українська література в контексті світової: теоретичний, історичний і методичний аспекти: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (24-25 вересня 1998 року). – Черкаси : Відлуння, 1998. – С. 52 – 55; Шевчук М. В. Особливості рецепції мотиву Дон Жуана в українській та російській літературах початку XX століття / М. В. Шевчук // Вісник Житомирського державного педагогічного університету. – 2003. – № 11 – С. 214 – 216; Новобранець О.Б. Досвітні вогні української літератури (драма обробка Лесі Українки «Камінний господар») / О. Б. Новобранець // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2006. – №30. – С. 143 – 147; Ярош М.А. Особливості трансформації традиційних мотивів у драматичних поемах Лесі Українки / М. А. Ярош // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2009. – №46. – С. 229 – 233; Новохатський Д. Основні сфери взаємодії образів дон Жуана та його слуги (на матеріалі «Камінного господаря» Лесі Українки та «El burlador de Sevilla» Тісо де Моліни) [Електронний ресурс] / Д. Новохатський. – Режим доступу : <http://lesiaukrainka.crimea.ua/stown.htm>; Кузьма О. Екзистенційні аспекти характеротворення в драмах «Камінний гість» О. Пушкіна та «Камінний господар» Лесі Українки [Електронний ресурс] / О. Кузьма // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Філологія. Випуск 19. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvunu/Filol/2008_19/Literaturoznavstvo/kuzma.pdf та ін.

типології індивідуально-авторських модифікацій традиційного образу в модерній драмі, зокрема, в українській та російській драмі початку ХХ ст. Традиційно «Камінного господаря» Лесі Українки порівнюють з «Каменим гостем» А. Пушкіна (що й зрозуміло: Лесин твір часто прочитується як своєрідна дискусія з літературною традицією Мольєра, Байрона, так само й Пушкіна – власне, з типовим романтичним уявленням [див.: 3, 398 – 403]. Проте очевидно, що Пушкін та Леся Українка, які належать різним епохам, не є «чистим» об'єктом для синхронного компаративного аналізу (хоч і формують сферу пізнавальних випробувань «вічного» образу). Адже образ трансформується відповідно до національного контексту, з розвитком суспільно-політично ситуації, літературної моди епохи тощо. Тому логічно і доречно відслідковувати типологічні збіги з урахуванням хронологічного параметра (а отже, зіставності основних віянь епохи, суспільно-культурної ситуації, почасти спільного міфологемного контексту тощо).

У п. п. ХХ ст. російську «донжуаніану» поповнили прозові п'єси А. Амфітеатрова і Б. Зайцева, в яких сюжету надані риси пародії і філософського есе, та віршована драма Н. Гумільова «Дон Жуан в Єгипті». Саме на останньому творі в зіставному контексті Лесиної драми зосередимо увагу.

Кілька найзагальніших штрихів до спільного портрету авторів. Леся Українка та Н. Гумільов хронологічно належать до майже одного покоління: різниця у 15 років у даті народження та 8 років у даті смерті – відносно незначна з точки зору історичної ситуації.

Письменники часто «сусідять» в літературознавчих оглядах, рідше – у роботах компаративно-контекстуального характеру (насамперед, присвячених образу Дон Жуана [див., наприклад, 9]). Вони однаково починали з лірики, пробували себе у прозі, потім (з різною мірою інтенсивності) перейшли до драматургії, займалися перекладацькою діяльністю.

Попри очевидну «невідповідність» характерологічних типів письменників (Леся Українка асоціюється з образом тихої аскези; натомість Гумільов –

незалежний, непосидючий денді з флером таємничості), спільними в них видаються особлива витонченість та герметичність постатей обох поетів, яка «розмикалася», «вибухала» відвертістю у творчості. Спільним видається дисбаланс між очевидним та оприявнюваним у творчості: хрестоматійний образ Лесі Українки – «хвора, слабосильна дівчина» з навдивовижу потужним духом, Гумільов – стриманий, холодний, мовчазний – і романтично схвильований, запальний у своїй поетичній біографії.

Леся Українка визначала свій метод як «новоромантизм». Саме Гумільов у 1912 – 1913 рр. був ідейним натхненником акмеїстського руху, який асоціюється з неоромантичними тенденціями в російській літературі початку ХХ ст. (постульовані протиставлення чіткості, зрозумілості, конкретики символістським тенденціям у творах самого Гумільова далеко не завжди витримувалися, подеколи – особливо в «доакмеїстському» періоді творчості – в його поетичному стилі з'являлися зайва піднесеність, інші символістські «красивості»).

Екзотизм – тут, вочевидь, Лесі Українці в українській літературі цієї доби, а Гумільову – в російській немає рівних. Лесині драматичні твори побудовані на екзотичному матеріалі, і тлом для них є події з життя інших народів у минулі часи. Окультні вчення і антропософія, християнство та екзотичні релігії Сходу (буддизм, зороастрійське вчення і анімізм) відігравали велику роль у поетичному універсумі Гумільова. Подібні топоси були широко поширені у всій європейській культурі порубіжжя, проте специфічна їх інтерпретація є однією з важливих складових творчості української та російського письменників.

При зіставленні драматичної творчості Лесі Українки та Н. Гумільова впадає в око очевидна диспропорція: коли для української авторки драматургія – основна сфера зацікавлення зрілого періоду творчості, то Гумільов рідше звертався до неї, тому його драматичний доробок виглядає значно скромніше. Російський поет написав шість завершених п'єс. Три з них – «Дон Жуан в Єгипті», «Актеон» і «Гра» – одноактні. «Гондлу» сам Гумільов визначив як

«драматичну поему». «Дитя Аллаха» – лірична казка, що призначалася для лялькового театру. Наймасштабніший і «найсценічніший» твір – трагедія «Отруєна туніка»*.

Проте повернімося до «вічного» образу, зосередивши увагу на типологічних особливостях драм «Дон Жуан в Єгипті» та «Камінний господар». Обидва твори написані 1912 року. Щоправда, коли для Гумільова це перший драматургічний досвід, то Леся Українка в цей час уже визнаний майстер-драматург.

На сюжетно-композиційному, наративному, хронотопічному рівні, як і на рівні системи персонажів, твори Лесі Українки та Н. Гумільова мають більше відмінного, ніж спільного. Це закономірно, оскільки, як слушно стверджує А. Кузьманенко, в індивідуально-авторських інтерпретаціях «вічного» сюжету про Дон Жуана автори обирають з рис його центрального персонажа лише ті, що найадекватніше відповідають морально-психологічній концепції митця [5, 9].

«Камінний господар» Лесі Українки, на думку О. Забужко, – безсумнівна вершина Лесі Українки, «драма-компендій, драма-підсумок, ... *надгробний пам'ятник усій лицарській культурі*», «*трагедія прощання з лицарством*» [3, 397], що оприявнює втрату не лише і не стільки кількасотрічної культури, скільки культурно авторитетного ще на початку ХХ ст. способу переживання життя «на рівні 'етосу' й 'еросу'» [3, 398]. Така авторська інтенція, накладаючись на «вічний сюжет», за законами поетичного мистецтва творить відповідну художню структуру з відповідними-таки сюжетом, композицією, набором персонажів, які більш чи менш суттєво відрізняються від пратексту «вічного сюжету».

Ідейно-художня концепція «Камінного господаря» Лесі Українки, як неодноразово зазначали дослідники, оприявнюється в руслі категорій «воля / влада», «жіноче / чоловіче», «духовне / тілесне», ін. Ці опозиції творять

* Трагедія Н. Гумільова в контексті драматичної творчості Лесі Українки вимагає детальнішого розгляду, тому ця тема стане об'єктом іншого дослідження.

динаміку «Камінного господаря», переводячи конфлікт із зовнішнього, міжперсонального простору у внутрішній, духовний. Дон Жуан отримує справедливе покарання за зраду лицарства, за скам'яніння душі, та його внутрішній конфлікт – лише один із цілого ряду інших проблемних полів, накладених на текстову тканину. Усі вони спрямовані в єдине річище: таким чином Леся Українка втілює генеральну інтенцію власного творчого пошуку – непроминального в людині, ціннісно-орієнтаційне поле якого не обмежується якимись вузькими характеристиками, а означає особливу шляхетність живого духу – власне, те, що, вочевидь, і було притаманне справжнім лицарям.

Опозиція «камінне – живе» означає в Лесі Українки протиставлення бездонного моря *«лицемірства, що зветься кодексом чеснот»* [8, 159], та живої волелюбної індивідуальності, яка лише й може творити *«любов живу, дитину волі»* [8, 144]. Остання сцена драми лише підбила підсумок відмови від власного «я», означила ініціацію Дон Жуана: він самовільно дозволив собі скам'яніти, погодившись на це.

Важливу роль у логіці розгортання подій відіграють жіночі образи, своєрідні шальки на терезах героєвої душі, – Долорес, як уособлення «усіх чеснот лицарських», самозреченості й жертвовності, та Донна Анна, як Єва, спокушувана Змієм (власне, спокійно-камінним, комфортно-лицемірним життям); і так закладено («вічним сюжетом»? культурною ситуацією? парадигмою епохи? історичним поступом?), що Дон Жуан закохується в Анну. У конфлікті цінностей перемогу здобуває сильніший, хоч і не найкращий. А поразка Дон Жуана на цьому тлі – це поразка будь-кого, хто готовий знехтувати найціннішим в собі. Таким чином, проблема вірності самому собі, самототожності, – чи не найголовніша у драмі «Камінний господар».

Зовсім інший підхід спостерігаємо у Гумільова. Ніби «втомившись» від дедалі складнішої психологічної мотивації романтичного героя-спокусника (апофеозом якої й можна в європейській літературі початку ХХ ст. вважати драму «Камінний господар»), поет «повертає» Дон Жуана до його нібито «первісного» вигляду – абсолютно однозначного у своїй простоті,

легковажного спокусника жінок.

Дія твору відбувається у площині сучасності. Коли Лесина драма завершується смертельним остовпінням Дон Жуана від камінного доторку Командора, то герой Гумільова (залишивши Командора в пеклі) воскресає та повертається таким самим сильним, ненаситним, артистичним, яким був ще, вочевидь, від часів Тірсо де Моліни. Виходячи з підземного царства, він опиняється в Єгипті й зустрічається там з Лепорелло, який за час відсутності хазяїна встиг стати знаменитим єгиптологом, професором, деканом університету. Тут-таки Дон Жуан спокушує багату наречену Лепорелло, проте той не особливо стривожений, ба навіть зізнається:

О, как хотел бы я, декан,

Опять служить у Дон Жуана! [2]

– тим самим визнаючи, що все в його сучасному житті не варте часу служіння господарю. А Дон Жуан залишається самим собою – справжнім у своїй суті героя-спокусника, і жінки, як і раніше, легко піддаються на його чари.

Дон Жуан у Гумільова не є такою складною у своєму сумніві та психологічних суперечностях особистістю, як у Лесі Українки. Спокушувана ним героїня в розвитку його психологічної мотивації не відіграє особливої ролі (у їх стосунках саме він грає головну партію). Врешті, не жінка, а колишній слуга спокусника дає ключ до розуміння головного пафосу твору. Американка говорить:

С приданым я, он знаменит,

Как самый знающий ученый,

Он никого не удивит,

Причесанный и прирученный.

Пусть для него я молода,

Но сила, юность и отвага

Не посещают никогда

Салонов нашего Чикаго [2].

Чинна декоративність, унормований статус – усе це надто подібне до

Командорської камінності у Лесиній драмі. Тільки в поле дії цієї камінності втрапляє не Дон Жуан, а його слуга Лепорелло – і, за логікою розвитку сюжету, зазнає поразки. Натомість Дон Жуан, навіть пройшовши через пекло, залишаючись вірним собі справжньому, мотивує, чому спокушувана ним американка не може бути щасливою з Лепорелло:

*Страшась чего-нибудь не знать,
Грызьясь за почести с другими,
Как пес, он должен защищать
Годами созданное имя.
К природе глух и к жизни слеп,
Моль библиотек позабытых,
Он заключит вас в темный склеп
Крикливых слов и чувств изжитых [2].*

(Підкреслений нами мікрообраз нагадує часто вживаний Лесею Українкою символ каменю, камінності).

Отже, не варто ототожнювати морально-психологічну концепцію Н. Гумільова з вузьким трактуванням Дон Жуана лише як героя-спокусника, як «символічне уособлення незнищенності гедоністичних прагнень людства» [4, 15]. Потужний ліричний струмінь п'єси (традиційний для російського осмислення «вічного образу» Дон Жуана) почасти не дає можливості відчитати інші акценти, які піддаються виокремленню через долучення до аналізу історико-біографічних даних.

На думку дослідниці Т. А. Мелешко [6, 28], в основі п'єси про Дон Жуана лежать ліричні переживання автора і його життєвий досвід, але не в художньо відбитому, а в життєтворчому сенсі. Головна лірична емоція п'єси – пафос авторського самовідродження та самоперетворення, який, власне, і зіштовхує волю героїв. Поетична збірка «Чуже небо», в яку автор помістив п'єсу як п'яту, заключну, частину, зазвичай асоціюється із часом переходу Гумільова до акмеїзму (принаймні акмеїстичний маніфест, створений поетом у цей час декларує, зокрема, ігрове світовідчуття прихильників нової поетичної течії). У

цьому контексті вмотивованим стає хронотоп драми («*Место действия – внутренность древнего храма на берегу Нила. Время действия – наши дни*»): екзотичне для іспанця місце, сучасність. Гумільов проектує «вічний» образ на власне поетичне «я», саме тому Жуанові слова у другій частині твору виглядають пристрасно, екстатично:

*Победоносная любовь
Нас коронует без короны
И превращает в пламя кровь
И в песню лепет иступлённый.
Мой конь – удача из удач,
Он белоснежный, величавый,
Когда пускается он вскачь,
То гул копыт зовётся славой [2].*

Вочевидь, саме пафос вічного повернення до власного «я» з «пекельного», профанного стану пояснює логіку індивідуальної модифікації «вічного сюжету» у драматичному творі Гумільова. Навмисний екзотизм його творчості, «бутафорські» ефекти, декоративність, умовність, схематизм і стилізація – усе це підпорядковано єдиному прагненню – пошуку сакрального часопростору, землі обітованої. Дослідниця творчості російського письменника Є. Ю. Раскіна зауважує, що кожна з екзотичних країн, які згадуються в контексті гумільовської сакральної географії, є не просто чужим і таємничим світом, але, насамперед, спадкоємицею давньої магічної культури, одним із сакральних центрів землі [7, 10]. Пошук власної ідентичності через пізнання таємниці, нестримне прагнення будь-що віднайти себе в сакральному часі та просторі – це гумільовська модель індивідуалістичного пафосу.

Таким чином, зіставляючи концепції Дон Жуана у творчості української та російської письменників, констатуємо очевидні відмінності в потрактуванні «вічного сюжету» та «вічного образу» на різних рівнях. На сюжетно-композиційному та на образному рівнях «Камінний господар» характеризується більшою складністю та глибиною, детальною психологічною мотивацією

головних персонажів, що, у свою чергу, корелюється з генологічними особливостями творів (у Лесі Українки – драма, у Н. Гумільова – одноактна п'єса).

На рівні художнього пафосу теж очевидні розбіжності: у творі російського автора провідним є лірично-романтичний, оптимістичний пафос, натомість драма Лесі Українки просякнута трагедійним звучанням.

Тут не беремося відчитувати гендерні аспекти зіставлених творів, лише зауважимо, що, на відміну від Гумільова, у п'єсах якого (йдеться не лише про «Дон Жуан в Єгипті») жінка майже завжди цілком залежна від чоловіка і – відповідно – у творах виконує другорядну роль, у «Камінному господарі» Лесі Українки жінка не просто рівносильна величина – це своєрідний каталізатор чоловічої (лицарської?) спроможності / неспроможності. Її позиція активно-випробувальна.

Загалом Лесина драма, без сумніву, багатша на нюанси, а тому є благодатним матеріалом для більшої кількості різних інтерпретацій, проте очевидним є те, що як Леся Українка, так і Н. Гумільов використовують можливості «вічного образу» з метою актуалізувати думку про те, що зрада своїй суті завжди веде до поразки. Дон Жуан як лицар волі повинен залишатися самим собою, не піддаватися на спокусу «скам'яніння» (через розчинення «я» в суспільних нормах і традиціях). Пафос індивідуалізму, проте по-різному висловлений у драмах Лесі Українки та Ніколая Гумільова, – це спільне культурне поле епохи Модернізму, яке сакралізує свободу творчого «я», здатного до пере-сотворення в собі цілого Всесвіту.

Література

1. Будний В. Порівняльне літературознавство : Підручник / В. Будний, М. Ільницький. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
2. Гумилёв Н. Дон Жуан в Египте // Николай Гумилёв. Электронное собрание сочинений [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gumilev.ru/>

3. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine : Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2007. – 640 с.
4. Івашина Т.М. Закономірності еволюції образу Дон Жуана в європейській літературі XVI – XX ст. : Автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.05 / Т.М. Івашина; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. – Т., 2002. – 18 с.
5. Кузьманенко А.В. «Вічний» сюжет про Дон Жуана в індивідуально-авторських інтерпретаціях Дж. Байрона, О. Пушкіна, Лесі Українки. Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 / НАН України. – К., 2007. – 22 с.
6. Мелешко Т.А. Одноактная пьеса в стихах «Дон Жуан в Египте» в составе поэтического сборника Николая Гумилева «Чужое небо» / Т. А. Мелешко // Неординарные формы русской драмы XX столетия : Межвузовский сборник научных трудов / Отв. ред. проф. Ю. В. Бабичева. – Вологда : Русь, 1998. – С. 24 – 35.
7. Раскина Е. Ю. Геософские аспекты творчества Н.С. Гумилева : Автореферат дисс. ... д-ра филол. наук : 10.01.01 / Елена Юрьевна Раскина. – Архангельск, 2009. – 45 с.
8. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. Т. 6. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 71 – 162.
9. Шевчук М. В. Особливості рецепції мотиву Дон Жуана в українській та російській літературах початку XX століття / М. В. Шевчук // Вісник Житомирського державного педагогічного університету. – 2003. – № 11. – С. 214 – 216.